

Руслан Абухін

Міжнародний гуманітарний університет, м. Одеса, Україна

С.В. ПАХМАН ПРО СТАН ТА РЕФОРМУ АКЦІОНЕРНОГО ПРАВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Ruslan Abuhin

International Humanitarian University, Odesa, Ukraine

S.V. PAKHMAN ON STATUS AND REFORM OF THE JOINT-STOCK LAW IN THE RUSSIAN EMPIRE

Semen Pakhman (1825-1910), was born and educated in Odesa, and worked as a professor in several universities of the Russian Empire. He is considered as a prominent doctor of civil law, whose scientific interests also laid in the field of joint-stock legislation. Working in Kharkiv University, he published the book "On Problems of Future Reform of Joint-Stock Legislation". S. Pakhman analysed drafts of joint-stock legislation, elaborated in 1861. The reform of joint-stock legislation in Russia could be successful, according to S. Pakhman, in case of complying with the following essential principles such as freedom, transparency, and responsibility. Freedom and autonomy are the necessary conditions of efficient business activity. Transparency and responsibility protect the interests of shareholders, public economy at whole. They prevent unreasonable tricks and unscrupulous speculation of founders and tyranny of directors. Those ideas and proposals were justified by their author and truly reflected the state of joint-stock law and presented the realistic prospects for its reform.

Key words: Semen Pakhman, pre-revolutionary Russia, joint-stock legislation, principles of joint-stock legislation, reform of joint-stock legislation.

Актуальність теми. Вітчизняна юридична думка має багату ідеями історію. Чимало відповідей на питання, які ставить перед собою сучасна юридична наука, можна віднайти у юриспруденції минулих часів. Тому актуальним завданням сучасної юридичної науки є глибоке вивчення юридичних шкіл і напрямів, досліджень вітчизняних правознавців.

Стан наукової розробки проблеми. Яскравою постаттю в юридичній науці є доктор цивільного права, професор Казанського, Харківського та Санкт-Петербурзького університетів Семен Вікентійович Пахман (1825–1910), наукові здобутки якого не повною мірою виявлено та осмислено сучасною наукою. Його науковій спадщині присвячено лише кілька статей, більшість яких носить довідково-біографічний характер або присвячено теоретичним або історико-правовим аспектам його наукової творчості (С.М. Бервено, О.М. Головки, В.А. Греченко, В.О. Томсинов, І.В. Музика, В.І. Тимошенко).

Постановка проблеми. Окрім досліджень цивільно-правових інститутів загальної частини, що було основною темою його наукових студій, С.В. Пахман проаналізував проектні роботи щодо акціонерного законодавства. Сьогодні Україна перебуває на етапі формування і реформування ринкової економіки та відповідного її завданням законодавства, що й зумовлює звернення до аналітичних та проектних ідей видатного фахівця у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. У середини ХІХ століття акціонерна справа в Російській імперії бурхливо розвивалася, що було одним з проявів залучення Росії до процесу індустріалізації. З метою протидії ажіотажу, який виник у зв'язку із розвитком акціонерної справи, уряд навіть був змушений обмежити діяльність акціонерів. Відповідно було вирішено переглянути старе акціонерне законодавство і прийняти новий закон про акціонерні асоціації. Було розроблено багато проектів такого закону, жоден з яких через протиріччя та прогалини так і не став діючим. Положення «Про компанії на акціях» 1836 року¹, яке встановлювало основні вимоги до статуту акціонерних

¹ Высочайше утвержденное Положение о компаниях на акциях, 6 декабря 1836 г. *Полное собрание законов Российской империи*, Собр. 2., Т. 11., № 9763.

компаній, практично не діяло, але й не було скасовано¹. Власне ж на той час регулювання діяльності акціонерних компаній здійснювалася шляхом прийняття актів з окремих питань акціонерного права.

Розвитку акціонерного законодавства перешкоджала існуюча в царській Росії архаїчна фінансово-кредитна система, а також бажання уряду зберегти можливість прямого впливу на даний процес через концесійну систему; по-друге, в акціонерному законодавстві склалася ситуація, коли закон «Про компанії на акціях» 1836 року існував сам по собі, а акціонерне право стало розвиватися на основі затверджених статутів, якими регулювалися питання, не передбачені законодавством або врегульовані ним не в повному обсязі.

Всі ці особливості були враховані С.В. Пахманом під час підготовки промови «Про завдання майбутньої реформи акціонерного законодавства», з якою він у серпні 1861 року виступив на урочистих зборах Харківського університету. У тому ж році промова була видана окремою книжкою.

С.В. Пахман оцінював питання про реформування акціонерного законодавства як одне із найскладніших, що потребує усестороннього обговорення відповідних фахівців. Він указав, перш за все, на кризовий стан акціонерної діяльності, на наявність неприпустимого застою на акціонерній біржі, на слабкість компанійського підприємництва, а також втрату останнім колишньої відваги та енергії². Під акціонерним товариством С.В. Пахман розумів самостійного суб'єкта майнових прав, якому приписується самостійне право власності: складений капітал визнається власністю компанії, а не окремих акціонерів³. З появою перших акціонерних товариств в Російській імперії у 1799 році капітали з нестримною силою полилися в акціонерні підприємства, чому також сприяло падіння банківського відсотка. Проте, надмірний ажіотаж спричинив охолодження до акціонерних товариств та падіння компанійської підприємливості. На думку С.В. Пахмана, така реакція також була прискорена загальною економічною кризою, що мала відображення у застої промислової та торговельної діяльності⁴.

С.В. Пахман вважав, що акціонерні асоціації сприяють розвитку народного господарства загалом. На думку вченого, ця форма торгово-промислових об'єднань мала такі переваги: можливість внесення до статутного капіталу мінімальних внесків; довіра суспільства; можливість проявити себе здібному підприємцю під час управління колективним підприємством. Основна мета створення акціонерного товариства, як зазначав правознавець, криється безпосередньо у спекуляції, а виключним спонуканням до утворення промислових компаній є матеріальний прибуток⁵. Водночас, С.В. Пахман у своїй промові не виступав проти спекуляції, а навпаки визначав її як чесний меркантильний розрахунок, який є понад усякого осуду: «спекуляція – це найсильніший важіль промислового розвитку, наймогутніший двигун людства на шляху розвитку»⁶.

Розмірковуючи над розвитком акціонерної справи в Російській імперії, С.В. Пахман вказував на основні недоліки, що заважали цьому розвитку. По-перше, це управлінська політика акціонерних компаній, яку автор характеризував «видачею фіктивних дивідендів, марнотратністю, неправдивими публікаціями про діяльність акціонерних асоціацій, непомірною корисливістю, азійським самовладдям тощо»⁷. Неодноразово учений робив акцент на неналежному управлінні, пронизаному духом безсовісної спекуляції, що безумовно відштовхує довіру публіки від самих підприємств, «а без довіри громадськості, – зазначав автор, успішний розвиток акціонерних підприємств є немислимим».

Другий важливий недолік, що стримував нормальний розвиток акціонерної справи в Російській імперії, С.В. Пахман визначав як неприродний напрям акціонерної діяльності, тобто

¹ Функ, Я.И., Михальченко, В.А., Хвалей, В.В. (1999). *Акционерное общество: история и теория. Диалектика свободы*; Под общ. ред.: Я. И. Функ. Минск: Амалфея, 234.

² Пахман, С.В. (1861). *О задачах предстоящей реформы акционерного законодательства*. Харьков: Университетская типография, 5.

³ Пахман, С.В. (1861). *О задачах предстоящей реформы акционерного законодательства*. Харьков: Университетская типография, 51.

⁴ Пахман, С.В. (1861). *О задачах предстоящей реформы акционерного законодательства*. Харьков: Университетская типография, 6.

⁵ Пахман, С.В. (1861). *О задачах предстоящей реформы акционерного законодательства*. Харьков: Университетская типография, 7.

⁶ Пахман, С.В. (1861). *О задачах предстоящей реформы акционерного законодательства*. Харьков: Университетская типография, 8.

⁷ Пахман, С.В. (1861). *О задачах предстоящей реформы акционерного законодательства*. Харьков: Университетская типография, 10.

централізація акціонерної діяльності в великих центрах, зокрема, в Санкт-Петербурзі, що заважало створенню та розвитку місцевих товариств. З цього приводу С.В. Пахман вказував, з одного боку, на виникнення складнощів у акціонерів, що живуть далеко від столиці, під час спостереження за ходом акціонерного підприємства та діями правління, а з іншої – на простір для безконтрольних розпоряджень та самовладдя директорів¹.

Розмірковуючи над двома принципами, на яких ґрунтується акціонерна система (обмежена відповідальність вкладників та свобода обігу акцій), С.В. Пахман виділив відмінну рису акціонерної форми асоціації від товариства, яка полягала в тому, що акціонери у випадку неспроможності компанії відповідають не всім своїм майном, а лише тільки тими вкладками, з яких складається компанійський капітал. Не підпадають під ризик відповідати всім своїм майном також директори акціонерних компаній. Саме ця обставина обумовлює слабку сторону акціонерної асоціації.

Щодо принципу вільного обігу акцій як слабкої сторони акціонерної системи Російської імперії, варто зазначити, що коливання ціни акцій було пов'язане у той час із нерівномірністю очікуваного прибутку. Через це акція перетворювалася на предмет біржової торгівлі, породжуючи таке явище як спекуляція акціями. У контексті зазначеного, С.В. Пахман розумів під акцією борговий акт, що надавав її володільцю право на отримання дивідендів, та був його особистою власністю, яка підлягала вільному розпорядженню².

Поряд із негативними рисами акціонерної форми асоціації від товариства у промові С.В. Пахман виділив ряд позитивних її рис. По-перше, у товаристві, за своєю юридичною конструкцією, може брати участь обмежена кількість осіб, і не інакше ніж значними внесками, тоді як участь у акціонерних підприємствах можуть брати найдрібніші капітали. Звідси випливає економічна вигода неоднозначного характеру. «З одного боку, мізерні плоди ощадливості, найнезначніші грошові запаси, найнікчемніші частки народного капіталу отримують в асоціації життя та продуктивну силу, інакше вони б залишалися без вживання, лежали б даром і розтрачувалися без будь-якої користі для народного господарства. З іншого боку, дрібні капітали, самі по собі безсилі, в єднанні набувають не тільки могутність, але й незрівнянно більше кредиту, ніж яким вони користуються будучи роз'єднаними, перебуваючи в руках багатьох осіб»³.

Незалежно від величини капіталу, необхідного для підприємства, акціонерна асоціація має також додаткові переваги у порівнянні з підприємливістю окремих капіталістів та товариств. У розрізі таких переваг учений наводить приклад існування таких установ, які, перебуваючи в руках однієї особи, не користуються громадською довірою та не надають достатньої кількості гарантій на скільки це можливо в асоціації⁴. До зазначених установ можна віднести банки та страхові контори.

Наступну перевагу акціонерної форми асоціації С.В. Пахман вбачає у наданні останньої можливості обрати, з середовища багатьох учасників, людей досвідчених та діяльних, які необхідні для управління компанійським підприємством. Адже, успіх підприємства залежить не тільки від кількості капіталу, а й від уміння ним правильно користуватися.

Нарешті, акціонерна асоціація чимало сприяє пожвавленню та розвитку народного господарства взагалі, що є безумовно позитивною стороною акціонерної форми асоціації. Залучаючи до справи дрібні запаси ощадливості, розширюючи підприємливість, акціонерна форма асоціації привчає суспільство розмірковувати на користь своїх інтересів, вивчати економічні закони та явища, а також сприяє розвитку в суспільстві економічної самосвідомості, тим самим рятує народне господарство з оков застою і мертвої рутини⁵.

Стоячи на захисті акціонерних асоціацій, С.В. Пахман протиставляв чисто акціонерну форму із формою акціонерного повного товариства, що вже існувала на той час у Англії. На думку вченого, між зазначеними формами акціонерних асоціацій має право на існування ще одна форма асоціації –

¹ Пахман, С.В. (1861). *О задачах предстоящей реформы акционерного законодательства*. Харьков: Университетская типография, 12.

² Пахман, С.В. (1861). *О задачах предстоящей реформы акционерного законодательства*. Харьков: Университетская типография, 14.

³ Пахман, С.В. (1861). *О задачах предстоящей реформы акционерного законодательства*. Харьков: Университетская типография, 22.

⁴ Пахман, С.В. (1861). *О задачах предстоящей реформы акционерного законодательства*. Харьков: Университетская типография, 22.

⁵ Пахман, С.В. (1861). *О задачах предстоящей реформы акционерного законодательства*. Харьков: Университетская типография, 24.

товариство, засноване на довірі, зокрема командитне товариство. Особливість командитного товариства полягає в тому, що прості вкладники відповідають тільки розмірами внесених вкладів, у той час коли засновники або директора-розпорядники піддаються повній майновій відповідальності. Ці обставини дозволяють зв'язати директорів командитних товариств безпосередньо із самим підприємством, пробудити в них особистий інтерес в його успіху, і в той же час надати надійну гарантію для інтересів акціонерів та публіки в цілому. На наш погляд, така ідея є справедливою, саме тому С.В. Пахман вказував на необхідність замінити узаконену чисту акціонерну форму асоціації формою компанії на вірі (командитним товариством) або ж розширити останню дозволом засвоювати властивості акціонерних компаній¹. У той же час, правознавець дотримувався такої думки, відповідно до якої запозичення іноземних принципів доречно тільки у тому випадку, якщо користь і спроможність їх доведена досвідом, та якщо вони «підходять під ту сходинку, на якій стоїть власне наш суспільний та економічний розвиток: навіть багато з того, що визнано хорошим у передових народів світу, може бути нам не по плечу і навіть шкідливим»².

На думку ученого, вище зазначені обставини вказували на необхідність реформування акціонерного законодавства. Проте законодавча реформа не могла стосуватися у той час самої сутності акціонерної системи. С.В. Пахман був переконаним у тому, що, вона мала бути спрямованою на усунення окремих недоліків акціонерної справи, наскільки можливо досягти це шляхом внесення змін до законодавства. Через це у розрізі дослідження питання щодо визначення необхідних завдань реформи акціонерного законодавства Російської імперії С.В. Пахман відстоював ідею про те, що в основу успішної реформи акціонерного законодавства Росії повинні бути покладені принципи свободи, гласності та відповідальності. У зв'язку із цим, на думку правознавця, «гласність і відповідальність потрібно узаконити в широких розмірах, як самі надійні гарантії, що забезпечують інтереси акціонерів, публіки і народного господарства в цілому, з однієї сторони, проти безпідставних ідей та несумлінних спекуляцій засновників, а з іншої, проти недбальства і свавілля директорів»³.

Цікавим також є те, що у промові «Про завдання майбутньої реформи акціонерного законодавства» задача держави по відношенню до акціонерної асоціації визначена С.В. Пахманом як підтримка та охорона свободи утворення та діяльності компанії, шляхом усунення разом з тим шкідливих проявів цієї волі. Водночас, на перший погляд, зазначені завдання є простими й нескладними, але автор переконаний у тому, що під час їх здійснення виникають значні труднощі як у матеріальному, так і в процесуальному відношенні.

Не можна оминати першу істотну зміну в акціонерному законодавстві Російської імперії, запропоновану С.В. Пахманом. Він запропонував поділити акціонерні компанії на два типи, а саме на концесійні та державно-господарські. Інакше кажучи, на публічні та приватні акціонерні компанії. При цьому науковець вбачав головну умову під час реєстрації публічної акціонерної компанії у дозволі уряду, а статут кожної публічної компанії – у виданні у формі особливого закону⁴.

Зупинившись на промисловій монополії як однієї із привілеїв, що може надаватися компанії, науковець вбачав її сутність у виключному праві останньої здійснювати свою діяльність у певній галузі господарства. Він вказував на доведення досвідом та наукою шкідливості будь-якої монополії, вважаючи, що вона створює обмеження промислової свободи. Особливо це стосується монополії, що розширює підприємства до розмірів величезних за капіталом та охопленою ними територією. Враховуючи дані теоретичні аспекти, С.В. Пахман запропонував поважні підстави для надання компаніям відповідних привілеїв:

1) природна несумісність кількох компаній для того самого підприємства. Наприклад, спорудження залізниці, водогону, каналу – на тій самій території і в тому самому напрямку. Так, земельна ділянка, що є необхідною для функціонування підприємства, може перебувати

¹ Пахман, С.В. (1861). *О задачах предстоящей реформы акционерного законодательства*. Харьков: Университетская типография, 31.

² Пахман, С.В. (1861). *О задачах предстоящей реформы акционерного законодательства*. Харьков: Университетская типография, 35.

³ Пахман, С.В. (1861). *О задачах предстоящей реформы акционерного законодательства*. Харьков: Университетская типография, 37.

⁴ Пахман, С.В. (1861). *О задачах предстоящей реформы акционерного законодательства*. Харьков: Университетская типография, 75.

у розпорядженні тільки однієї компанії, у той час коли на одній і тій же річці можуть конкурувати кілька пароплавних товариств. Втім така несумісність не може служити обмеженням суперництва, бо вона допускає можливість змагання. Тому, на думку С.В. Пахмана, справедливо було б видати постанову, в силу якої при зіткненні прохань від різних осіб, бажаних отримати компанійські привілеї для одного і того ж підприємства, надавати подальший хід тому з проектів, який буде визнаний найбільш вигідним та зручним¹;

2) наявність нагальної суспільної потреби у такому новому підприємстві, яке не порушує духу підприємництва². При цьому С.В. Пахман зауважував, що ціле підприємство не повинно передаватися у власність виключно одному товариству, коли воно могло б належати на праві власності кільком компаніям у частках.

Також С.В. Пахман звернув увагу на питання внесення змін у законодавство, що стосується свободи обігу акцій. По-перше, автор виступав за скасування заборони безіменних акцій, що перебували в обігу до 1836 року. По-друге, у зв'язку з тим, що мало місце нерегулярне виконання позначок передавальних написів по справах правління компанії з питань передачі іменних акцій, що безумовно заважало свободі обігу акцій та біржових угод, науковець пропонував скасувати таке правило. По-третє, заборона укладати угоди про постачання акцій на термін за відомою ціною може бути виправдана тільки тим, що від подібних угод вилучаються всі державні папери, а також тим, що такі угоди розглядаються як будь-яка азартна гра, яка підлягає законному переслідуванню³. Очевидно, що якою б суворою не була заборона закону, завжди є лазівки, за допомогою яких з'являється можливість обійти його. По-четверте, вчений схилився до думки, що біржовим спекуляціям акціями повинна бути надана повна свобода, а гарантією проти обману, з одного боку, повинна служити обачність та особиста турбота про власні грошові інтереси.

Серед усіх зазначених у проекті щодо реформування акціонерного законодавства перспективних змін, які сприяли удосконаленню акціонерного законодавства, С.В. Пахман вбачав, зокрема, також наступні. Перш за все, це положення про встановлення в статуті кожної акціонерної компанії чітко визначеної кількості акцій, що належать засновникам, які не можна протягом встановленого строку передавати іншим особам, про що робиться відповідний надпис на акції. Пахман вважав, що це нововведення є засобом для усунення спекуляцій, які часто проявлялися зі сторони засновників акціонерних компаній⁴. Водночас вказані зміни сприяли підвищенню відповідальності засновників компаній. Вважаємо, що зазначене обмеження щодо акцій засновників повинно було бути обов'язковим для кожної акціонерної компанії, оскільки вільний обіг в цивільному обороті безіменних акцій давав ще більше можливостей для свавілля директорів та нових спекуляцій.

Іншим позитивним моментом у реформуванні акціонерного законодавства С.В. Пахман вважав забезпечення прав акціонерів щодо внесення ними пропозицій стосовно діяльності акціонерних компаній. Учений підкреслював, що Положення «Про компанії на акціях» 1836 року обмежувало це право, оскільки всі пропозиції акціонерів виносилися на розгляд правління акціонерної компанії, яке приймало остаточне рішення обговорювати чи ні ці пропозиції на загальних зборах. У відповідності із цим не можна було назвати вказане право акціонерів диспозитивним. Натомість проект гарантував таке право, зобов'язуючи правління скликати збори для обговорення внесених пропозицій акціонерами, які володіли 1/20 частиною акцій від розміру статутного капіталу. До вказаного додамо, що чинне цивільне законодавство, а саме Закон України «Про акціонерні товариства» передбачає право акціонерів вносити пропозиції щодо питань, включених до порядку денного загальних зборів акціонерного товариства, а також щодо нових кандидатів до складу органів товариства⁵.

В основу успішної реформи акціонерного законодавства в Російській імперії, на думку С.В. Пахмана, повинні лягти такі істотні принципи, як гласність, свобода й відповідальність.

¹ Пахман, С.В. (1861). *О задачах предстоящей реформы акционерного законодательства*. Харьков: Университетская типография, 85.

² Пахман, С.В. (1861). *О задачах предстоящей реформы акционерного законодательства*. Харьков: Университетская типография, 86.

³ Пахман, С.В. (1861). *О задачах предстоящей реформы акционерного законодательства*. Харьков: Университетская типография, 97.

⁴ Пахман, С.В. (1861). *О задачах предстоящей реформы акционерного законодательства*. Харьков: Университетская типография, 127.

⁵ Закон про акціонерні товариства 2008 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 50-51, 384.

Завдяки дотриманню принципу свободи має усунутися та сором'язливість, яка, ускладнюючи процес створення компаній, паралізуючи дух підприємництва, сприяла виникненню монополій¹.

Висновки. Таким чином, С.В. Пахман відстоював акціонерну свободу, самоуправління та гласність. Гласність та відповідальність пропонувалися правознавцем бути узаконеними як найнадійніша гарантія, що захищає інтереси акціонерів, публіки та цілого народного господарства, з одного боку, проти безпідставних витівок та недобросовісних спекуляцій засновників, а з іншого боку – проти свавілля директорів компаній. Поряд із цим учений наполягав на суворій відповідальності директорів акціонерних компаній та розширенні адміністративних прав акціонерів. Всі ідеї та пропозиції в промові ученого несли в собі «розумне зерно», були обґрунтовані їх автором і правдиво відображали стан акціонерного законодавства того часу та перспективи його реформування. Його ідеї щодо принципів акціонерного законодавства, а саме гласності, свободи, самоврядування та відповідальності є актуальними досьогодні.

References:

---

1. Funk, Ya.I., Mihalchenko, V.A., Hvaley, V.V. (1999). *Aktsionernoe obschestvo: istoriya i teoriya. Dialektika svobody* [Joint-Stock Company: History and Theory. Dialectics of Liberty]; Pod obsch. red.: Ya.I. Funk. Minsk: Amalfeya, 608. [in Russian].
2. Pahman, S.V. (1861). *O zadachah predstoyaschey reformy aktsionernogo zakonodatelstva* [On Problems of Future Reform of Joint-Stock Legislation]. Kharkiv: Universitetskaya tipografia, 161 [in Russian].
3. *Zakon pro aktsionerni tovarystva 2008* [Law on Joint-Stock Company] (Verkhovna Rada Ukrayiny). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*, № 50-51, 384. [in Ukrainian].
4. Vyisochayshe utverzhdennoe Polozhenie o kompaniyah na aktsiyah, 6 dekabrya 1836 g. [The Highest Approved Regulation on Joint-Stock Companies]. *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii* [Complete collection of laws of the Russian Empire], Sobr. 2., T. 11, № 9763. [in Russian].

---

¹ Пахман, С.В. (1861). *О задачах предстоящей реформы акционерного законодательства*. Харьков: Университетская типография, 147.